

Teoria sprawiedliwości Amartya Kumar Sena w perspektywie filozofii prawa

(Autoreferat rozprawy doktorskiej)

I. Wprowadzenie. Wybór tematu rozprawy

Rozważania nad sprawiedliwością i kryteriami dystrybucji określonych dóbr i ciężarów w społeczeństwie trwają od czasów starożytnych. O sprawiedliwości jako indywidualnej cnotcie pisali już Platon i Arystoteles. Współcześnie nadal powstają prace poświęcone tej tematyce, przy czym ich zbiór jest niezwykle obszerny. Dodatkowo, dzisiejsze spory o sprawiedliwość dotyczą rozległych dziedzin życia społecznego, takich jak ekonomia, prawo i polityka.

Jednym ze współczesnych wybitnych teoretyków jest Amartya Kumar Sen, który zaproponował w swoich pracach nowatorskie ujęcie sprawiedliwości. Sen podjął próbę sformułowania stanowiska liberalnego, mimo rozlicznych krytyk liberalizmu w ostatnich dwóch-trzech dekadach. Autor dowodzi w swoich pracach, że liberalizm nie pozostaje w sprzeczności z wrażliwością społeczną oraz poszukiwaniem dobra wspólnego.

Kierując się znaczeniem dorobku Sena, a jednocześnie faktem, że w jego pracach można odnaleźć oryginalne rozważania na temat prawa i jego funkcji, zdecydowałem się poświęcić temu autorowi prezentowaną rozprawę doktorską.

Amartya Kumar Sen jest indyjskim filozofem i ekonomistą, laureatem Nagrody Nobla z dziedziny ekonomii za wkład naukowy w zakresie ekonomii dobrobytu i teorii wyboru społecznego. Szczególne znaczenie zajmują w jego dorobku badania nad problematyką wykluczenia społecznego i ubóstwa dużych grup społecznych, w szczególności w najbiedniejszych krajach świata. Sen postuluje przywrócenie etycznego wymiaru ekonomii oraz aktywny udział szerokich grup społecznych w podejmowaniu decyzji gospodarczych. Realizacja takich postulatów stanowi jeden z kluczowych warunków rozwoju i dobrobytu.

Charakterystyczną cechą prac Sena jest ich interdyscyplinarny charakter, łączy w nich bowiem teorię ekonomiczną z filozofią społeczną i moralną oraz filozofią prawa. Z tymi dziedzinami badań wiążą się rozważania teoretyczne dotyczące sprawiedliwości. Sen zakłada, że sprawiedliwość jako wartość moralna pozostaje w ścisłym związku z postulatem podnoszenia jakości życia poprzez zmniejszanie obszarów skrajnego ubóstwa, likwidację rażących nierówności oraz istniejących wykluczeń jednostek i grup z procesów aktywności społecznej. Tym celom służy również prawo, którego instytucje stanowią narzędzie realizacji sprawiedliwości społecznej.

W związku z wyżej opisanymi założeniami, Amartya Sen sformułował teorię sprawiedliwości, przyjmując następujące zasadnicze tezy:

1. Nasze rozumienie i oceny sprawiedliwości jako wartości moralnej są ściśle związane ze stopniem jej urzeczywistnienia i upowszechnienia w społeczeństwie;
2. Nie istnieje możliwość zdefiniowania sprawiedliwości w sensie absolutnym, jako nadającego się do realizacji stanu doskonałego, opartego na idealnym wzorcu;
3. Miernikiem realizacji sprawiedliwości jest dobro indywidualnych osób, rozumiane wszakże jako możliwie najszerszy zakres zdolności oraz możliwość osiągnięcia celów, które zasługują na przyjęcie z racjonalnego punktu widzenia;
4. Najbardziej efektywnymi sposobami realizacji sprawiedliwości są działania mające na celu zmniejszanie ubóstwa, nierówności społecznych i wykluczeń;
5. Realizacja sprawiedliwości dokonuje się między innymi poprzez instytucje prawa, zapewniające ochronę słabszych członków społeczeństwa oraz poszerzanie zakresu zdolności i możliwości życiowych poszczególnych jednostek (*capabilities*).

Wskazane tutaj zagadnienia są rozwijane w kolejnych rozdziałach rozprawy doktorskiej.

II. Struktura rozprawy oraz przyjęte metody badawcze

Przedstawiona rozprawa składa się z czterech głównych rozdziałów.

Przedmiotem **rozdziału 1** jest analiza podstawowych współczesnych doktryn dotyczących sprawiedliwości. Analiza ta dotyczy w szczególności fundamentalnego filozoficznego sporu o relację między sprawiedliwością i dobrem, którego źródła ideowe można zidentyfikować w tradycji intelektualnej europejskiego Oświecenia. Podstawą dla identyfikacji stanowisk zajmowanych w tym sporze jest wyróżnienie tzw. deontologicznych i konsekwencjalnych poglądów na sprawiedliwość. Przegląd tych sporów pozwala na określenie ogólnego kontekstu filozoficznego dla oceny teorii sprawiedliwości Amartyi Sena.

Z kolei zasadnicza analiza teorii sprawiedliwości Amartyi Sena została przeprowadzona w **rozdziale 2**. Zgodnie z zasadniczymi ustaleniami tego rozdziału, teoria sprawiedliwości Sena jest teorią o charakterze konsekwencjalnym. Oznacza to, że zakłada ona zależność sprawiedliwości jako wartości moralnej, politycznej i prawnej od innego dobra, które powinno być realizowane w społeczeństwie. Według Sena, konsekwencjalną wartością leżącą u podstaw teorii sprawiedliwości, jest kategoria „jakości życia” (pomyślności, dobrego życia) w życiu społecznym. Konsekwencjalizm Amartyi Sena posiada przy tym charakter liberalny,

nawiązując do filozofii wolności i indywidualizmu Johna Stuarta Milla. Podobnie jak w założeniach filozofii J. S. Milla, sprawiedliwość nie jest więc wartością autonomiczną.

Konsekwencjalna teoria sprawiedliwości Sena przyjmuje założenie, że sprawiedliwość może mieć jedynie charakter niedoskonały i porównawczy. Stanowisko takie pozostaje w opozycji do deontologicznych założeń idealnej i transcendentalnej teorii sprawiedliwości Johna Rawlsa. Sen odrzuca bowiem proceduralistyczne założenia teorii Rawlsa, prowadzące do wyboru zamkniętego katalogu zasad sprawiedliwości w warunkach hipotetycznej bezstronności. Noblista przyjmuje założenie pluralizmu przesłanek sprawiedliwości realizowanych w praktyce społecznej. Sprawiedliwość powinna uwzględniać indywidualne wzorce zachowań, a jednocześnie wielokulturowe doświadczenia na poziomie globalnym.

Rozdział 3 został poświęcony filozofii prawa, w tym teorii praw podmiotowych Amartyi Sena. W ten sposób spór o relację między sprawiedliwością i dobrem znajduje bowiem swoje odzwierciedlenie i kontynuację we współczesnej filozofii i teorii prawa. W szczególności dotyczy to rozważań na temat związku między prawem i moralnością oraz charakteru i genezy praw podmiotowych.

Koncepcja prawa i teoria praw podmiotowych Sena pozostają w ścisłym powiązaniu z jego teorią sprawiedliwości. W fundamentalnym założeniu Sena, zarówno prawo stanowione, jak i prawa podmiotowe, mają ogromny wpływ na realizację sprawiedliwości w społeczeństwie. Wpływ ten jest oceniany z punktu widzenia skutków dla podnoszenia standardu życia jednostek i grup.

W związku z tym, Amartya Sen myśli o prawie przede wszystkim jako o narzędziu podnoszenia jakości życia jednostkowego i społecznego. Autor odrzuca przy tym libertariańską ideę praw podmiotowych, która neguje wszelkie aspekty wolności pozytywnej, determinującej kształt porządku społecznego. Jednocześnie Sen proponuje własną teorię praw podmiotowych. W założeniu Noblisty, prawa te stanowią moralne i racjonalne postulaty, podlegające ocenie ze względu na ich rzeczywisty wpływ na maksymalizację jakości życia. Stwarzają przy tym zobowiązania moralne dla szerokiego kręgu adresatów do aktywnej realizacji przyjmowanych wartości. Teoria ta stanowi oryginalny wkład Sena do filozofii prawa, w opozycji do aktualnie dominującego paradygmatu odwołującego się głównie do wolności negatywnej.

Natomiast **rozdział 4** stanowi podsumowanie pracy zarówno w aspekcie teorii sprawiedliwości, jak i filozofii prawa Amartyi Sena. Rozprawę kończy konkluzja, że zasadniczym głębokim założeniem filozofii Sena jest oświeceniowa idea postępu. W tym ujęciu możliwe jest pogodzenie i uznanie wzajemnych związków liberalizmu jako doktryny politycznej oraz konsekwencjalizmu będącego stanowiskiem etycznym. Idea postępu stanowi

więc najważniejszą przesłankę teorii sprawiedliwości Amartyi Sena, odpowiadającą na uwarunkowania i wyzwania XXI stulecia.

*

Odnosząc się z kolei do zagadnień metod badawczych wykorzystanych w rozprawie, należy szczególnie podkreślić kilka wątków. Wstępną metodą badawczą zastosowaną w niniejszej rozprawie jest metoda analizy pojęciowej w zakresie filozofii prawa, a także filozofii moralnej i politycznej. W ramach tej analizy wyróżniane i opisywane są założenia teoretyczne określonych stanowisk filozoficznych w odniesieniu do przyjmowanych przez nie pojęć sprawiedliwości. Dotyczy to także innych powiązanych ze sprawiedliwością pojęć etycznych, takich jak słuszność, wolność itd. Przeprowadzenie podstawowej analizy pojęciowej umożliwia zastosowanie analizy porównawczej w zakresie założeń teorii sprawiedliwości właściwych dla określonych stanowisk filozoficznych. Analiza ta polega na porównaniu założeń teorii sprawiedliwości Sena z założeniami wybranych teorii sprawiedliwości.

W zakresie rozważań filozoficzno-prawnych, rozprawa przyjmuje metodę porównawczą, tak jak korzysta z niej komparatystyka prawnicza. W ramach prezentowanej rozprawy, metoda porównawcza ma zastosowanie głównie do zagadnień aksjologicznych i ontologicznych. Dokonuje się to poprzez porównywanie treści i form filozoficznego uzasadniania sprawiedliwości jako wartości prawnej, prezentowanych przez autorów wywodzących się z różnych kultur prawnych. Ostatnią metodą badawczą, pozostającą w bliskim powiązaniu z wyżej wyróżnionymi i stanowiącą ich dopełnienie, jest metoda argumentacyjna, polegająca na uzasadnianiu tez o charakterze normatywnym. Tak rozumiana metoda argumentacyjna ma na celu opisanie sporów teoretycznych dotyczących istoty sprawiedliwości, w tym sporu o pierwszeństwo słuszności względem dobra. Cel ten jest realizowany poprzez przedstawienie uzasadnień formułowanych przez określone stanowiska filozoficzne na poparcie własnych założeń teoretycznych oraz krytyki stanowisk przeciwnych.

III. Kluczowe ustalenia rozprawy: analiza teorii sprawiedliwości Amartyi Sena

A. Teoria Sena w kontekście współczesnych sporów o sprawiedliwość

Dla zrozumienia stanowiska Amartyi Sena, a jednocześnie dla właściwej oceny jego dorobku, niezbędne jest postrzeganie tego autora w perspektywie współczesnych debat filozoficznych, które toczyły się pod koniec XX stulecia i toczą się nadal. Koncentrują się one wokół pytań o istotę sprawiedliwości i o to, jak należy realizować sprawiedliwość w społeczeństwie.

Odpowiedzi udzielane na wskazane pytania przez rozmaite nurty filozoficzne są zróżnicowane, jednakże można wyróżnić dwa zasadnicze podejścia. Jedno z nich, aktualnie dominujące, w przedstawianej rozprawie określam jako **liberalizm deontologiczny**. Stanowisko to, właściwe takim autorom jak John Rawls, Ronald Dworkin i Robert Nozick, opiera się na założeniu, że sprawiedliwość ma charakter nadrzędny nad innymi wartościami moralnymi i społecznymi. W szczególności, w myśl liberalizmu deontologicznego, prawa jednostek nie mogą być naruszane w imię społecznego dobrobytu, nie mogą też być przedmiotem politycznych przetargów. Liberalizm deontologiczny odwołuje się do filozofii Immanuela Kanta. Ze względu na tę inspirację sprawiedliwość należy postrzegać jako zasadę słuszności samej w sobie, niezależnej od skutków dla ogólnego dobrobytu oraz dobra jednostek i grup.

Podejście przeciwstawne, które w rozprawie określam jako **konsekwencjalne**, przyjmuje odmienne założenia. Zgodnie z tym podejściem, sprawiedliwość jako wartość moralna odwołuje się do określonego dobra, którego realizacji powinna służyć. Sprawiedliwe społeczeństwo to takie, w którym owo dobro jest urzeczywistniane możliwie najszerzej. Szczególne znaczenie dla podejścia konsekwencjalnego ma dobrobyt szerokich grup społecznych. Realizacja sprawiedliwości jest oceniana poprzez ogólny stopień dobrobytu i liczbę osób, dla których jest on dostępny. Szczególnym przykładem tego podejścia jest **filozofia utylitarna**, która określa sprawiedliwość poprzez pryzmat nadrzędnego dobra, jakim jest maksymalizacja ogólnej użyteczności (szczęścia, dobrobytu).

Utylitaryzm był poglądem dominującym w filozofii moralności i polityki aż do drugiej połowy XX wieku, kiedy został poddany gruntownej krytyce, zapoczątkowanej przez Johna Rawlsa w znanej pracy *Teoria sprawiedliwości* (1971). Podstawą rawlowskiej krytyki utilitaryzmu było założenie o pierwszeństwie indywidualnej wolności i praw przed wymogami społecznego dobrobytu. Zgodnie z tym założeniem, sprawiedliwość nie pozwala na ograniczanie praw i wolności niektórych ludzi w imię większego dobra pozostałych.

Kontynuując przedstawiony wątek, należy zauważyć, że teoria sprawiedliwości Rawlsa stała się szczególną inspiracją dla filozoficznych rozważań Amartyi Sena i wywarła istotny wpływ na kształtowanie jego własnych założeń. Ostatecznie jednak Sen jako uczeń Rawlsa odszedł od stanowiska swojego nauczyciela i poddał je systematycznej krytyce. Najważniejszym zarzutem Sena stał się argument o **transcendentalnym** charakterze rawlowskiej teorii sprawiedliwości. Określając tę teorię mianem „transcendentalnej”, Sen zalicza ją do filozoficznej tradycji poszukiwania idealnego wzorca sprawiedliwości, niemożliwego do urzeczywistnienia w praktyce społecznej. Jednocześnie zalicza swoją własną

teorię do tradycji sprawiedliwości **porównawczej**, tj. opierającej się na porównywaniu określonych sytuacji indywidualnych i społecznych pod względem relatywnego stopnia realizacji sprawiedliwości.

Krytykując „transcendentalne” teorie sprawiedliwości, w tym przede wszystkim teorię Rawlsa, jako oderwane od rzeczywistości społecznej, Sen neguje wymiar deontologiczny tych teorii. Podkreślając realizacyjny aspekt sprawiedliwości, Noblista jednocześnie odrzuca kantowską deontologiczną koncepcję sprawiedliwości jako słuszności niezależnej od względów społecznego dobrobytu. Ostatecznie przyjmuje konsekwencjalne podejście do sprawiedliwości jako wartości zależnej od dobra realizowanego w życiu indywidualnym i społecznym.

Teoria sprawiedliwości Sena jest analizowana w przedstawianej rozprawie w kontekście współczesnego kryzysu liberalizmu deontologicznego. Kryzys ten jest odbiciem zakłóceń dostrzeganych w liberalnym systemie wartości oraz modelu społecznym i politycznym. Teoria Sena, ukierunkowana na praktyczne przewyższanie ubóstwa i nierówności poprzez rozszerzanie wolności i możliwości życiowych jednostek, stanowi odpowiedź na kryzys zaufania do instytucji liberalnego społeczeństwa. Teoria ta, zachowując charakter liberalny, kwestionuje wąsko zaprojektowany deontologiczny wymiar liberalizmu. Jednocześnie, kładąc nacisk na realizacyjny wymiar sprawiedliwości i odwołując się do przekonania o ścisłym związku między sprawiedliwością, a dobrobytem społecznym, krytycznie zwraca się w stronę paradygmatu konsekwencjalnego. W przedstawianej rozprawie prezentuję i uzasadniam tezę, że teoria Sena stanowi współczesną odpowiedź na krytykę tego paradygmatu. Dowodzi ona bowiem, że powiązanie sprawiedliwości ze względami społecznego dobrobytu nie musi prowadzić do ograniczenia praw i wolności jednostek. Przeciwnie, może się przyczynić do znaczącego rozszerzenia i wzmocnienia tych praw i wolności w praktyce społecznej.

Dokonując krytyki deontologicznego liberalizmu, Sen nie obawia się zbliżyć w pewnym zakresie do poglądów polemicznych wobec tego liberalizmu zarówno w aspekcie wartości, jak i aspekcie społeczno-ekonomicznym. Mówiąc ściślej, stanowisko Sena zbliża się z jednej strony do poglądów komunitarystycznych w zakresie, w jakim Noblista podkreśla znaczenie zróżnicowanych tożsamości oraz tradycji społecznych i wspólnotowych dla oceny realizacji sprawiedliwości w społeczeństwie. Sen docenia znaczenie problematyki pluralizmu wartości zapoczątkowanej przez Isaiaha Berlina i dyskutowanej w pracach komunitarystów takich jak Michael Walzer, Charles Taylor i Michael Sandel. Z drugiej strony Noblista krytykuje Michaela Sandela za nieliberalną negację możliwości swobodnego wyboru wspólnoty przez jednostkę.

Krytyce Sena podlega także liberalne oraz neoliberalne podejście ekonomiczne zwłaszcza takich myślicieli jak Robert Nozick i Friedrich Hayek. Sen postrzega to podejście jako jednostronnie ukierunkowane na maksymalizację dochodów i niewrażliwe na nierówności społeczne, w tym zwłaszcza na wykluczenie i dyskryminację najuboższych grup społecznych. Tym samym nawiązuje on do egalitarystycznych postulatów takich autorów, jak G. A. Cohen, który odwołuje się m.in. do filozofii marksowskiej. Jednakże założenia, jakie przyjmuje Sen, charakteryzujące się akcentowaniem wartości indywidualistycznych i liberalnych przesądzają, że jego teoria, mimo pewnych zbieżności, nie podlega zaliczeniu ani do komunitaryzmu, ani też do radykalnego egalitaryzmu *sensu stricto*.

B. Rekonstrukcja teorii sprawiedliwości Amartyi Sena

Dla zobrazowania trudności związanych z realizacją sprawiedliwości w społeczeństwie, Sen przytacza przykład trojga dzieci spierających się o flet. Uzasadnieniem pierwszego roszczenia jest umiejętność gry na flecie. Drugie dziecko powołuje się na własne ubóstwo. Z kolei trzecie argumentuje, że flet powstał dzięki jego pracy.

Roszczenia trojga dzieci odpowiadają trzem najważniejszym współcześnie teoretycznym uzasadnieniom sprawiedliwości. Klasyczny **utilitaryzm** odwołujący się do hedonistycznie rozumianej użyteczności poprze roszczenie wynikające z umiejętności gry na flecie. Ekonomiczny **egalitaryzm** będzie popierał argumentację odwołującą się do zmniejszania nierówności ekonomicznych. Z kolei **libertarianizm**, będzie uzasadniał bezwzględne prawo do owoców własnej pracy.

Opowieść kończy konkluzja, że w powyższej sytuacji nie jest możliwe wskazanie, czyje roszczenie powinno zostać spełnione jako najbardziej zasadne. Każde z tych roszczeń ma niebagatelną wagę z punktu widzenia realizacji sprawiedliwości. Jednocześnie nie jest możliwe odrzucenie jako bezpodstawne któregośkolwiek z tych roszczeń odwołujących się do różnych uzasadnień teoretycznych. Każde z tych roszczeń posiada bowiem istotne argumenty, w odniesieniu do których nie istnieje obiektywne kryterium pozwalające na stwierdzenie, że jedno z roszczeń przeważa nad pozostałymi. Powyższy przykład ilustruje wyjściowy dla teorii sprawiedliwości Sena problem, jakim jest wielość stanowisk odwołujących się do wzajemnie niewspółmiernych przesłanek w ramach współczesnych sporów o sprawiedliwość.

W prezentowanej rozprawie staram się dowieść, że na gruncie teorii Sena odrzucenie paradygmatu deontologicznego prowadzi do rozwiązania fundamentalnego problemu wielości niewspółmiernych przesłanek sprawiedliwości. Przykład sporu o flet wskazuje bowiem, że współczesne spory o sprawiedliwość mają na celu głównie poszukiwanie idealnego

(transcendentalnego) uzasadnienia sprawiedliwości. Problem wielości niewspółmiernych przesłanek sprawiedliwości może być rozwiązany przy przyjęciu konsekwencjalnego założenia o związku sprawiedliwości z pomyślnością społeczną.

Takie konsekwencjalne podejście formułuje Sen, przyjmując założenie, że sprawiedliwość służy urzeczywistnieniu określonego dobra w życiu indywidualnym i społecznym, którym jest „jakość życia” (*quality of life*).

Powyższe podejście Amartyi Sena do sprawiedliwości wywodzone jest z następujących założeń:

1. Względności sprawiedliwości – sprawiedliwość jako wartość etyczna i społeczna posiada charakter względny, błędne jest jej pojmowanie w sensie absolutnym, jako doskonałego wzorca oderwanego od realiów społecznych.
2. Pluralizmu przesłanek sprawiedliwości – przesłanki sprawiedliwości są zróżnicowane, a nawet mogą być wzajemnie sprzeczne, nie jest możliwe ujęcie sprawiedliwości jako jednej, nadrzędnej zasady albo zamkniętego katalogu zasad.
3. Nadrzędności sprawiedliwości realizacyjnej nad instytucjonalną – realizacja sprawiedliwości w społeczeństwie dokonuje się przede wszystkim w sferze indywidualnych i społecznych wzorców zachowań, natomiast aspekt instytucjonalny i proceduralny ma charakter wtórny.
4. Realizacji sprawiedliwości w społeczeństwie – najbardziej efektywne dla realizacji sprawiedliwości jest usuwanie rażących niesprawiedliwości, w szczególności poprzez zmniejszanie społecznych nierówności i walkę z wykluczeniem społecznym.
5. Bezstronności otwartej – ocena sprawiedliwości wymaga bezstronności otwartej na różnorodne punkty widzenia osób, których interesy lub opinie mogą wchodzić w grę w danym przypadku.
6. Racjonalnej obiektywności – etyczna obiektywność przesłanek sprawiedliwości podlega racjonalnej ocenie, której kryterium jest zdolność przetrwania tych przesłanek w otwartej i świadomej debacie publicznej.

Uwzględniając te założenia, Sen formułuje koncepcję sprawiedliwości, którą określa jako „**perspektywa zdolności**” (*capability approach*). W myśl tej koncepcji, zasadniczym miernikiem sprawiedliwości realizowanej w społeczeństwie jest możliwie najszerszy zakres „**zdolności**” (*capabilities*). Jako podstawa oceny sprawiedliwości, zdolności oznaczają możliwość realizacji zróżnicowanych opcji i celów życiowych indywidualnych osób.

Zgodnie z perspektywą zdolności, realizacja sprawiedliwości w społeczeństwie wiąże się z podnoszeniem jakości życia jednostkowego i społecznego poprzez możliwie najszerszy

zakres wolności wyboru. Na zakres tej wolności wpływają przede wszystkim podstawowe zdolności życiowe danej osoby (*basic capabilities*), takie jak dostęp do pożywienia, opieka zdrowotna i edukacja. Znaczenie mają jednak również bardziej złożone warunki, takie jak zachowanie godności własnej lub udział w życiu społeczności. W szczególności brak dostępu do środków podstawowej egzystencji, opieki zdrowotnej i edukacji istotnie ogranicza możliwości życiowe i realną wolność wyboru jednostek. Wobec tego wolność będąca podstawą sprawiedliwego społeczeństwa nie może być rozpatrywana bez uwzględnienia tych podstawowych środków i społecznych urządzeń. Dla zagwarantowania możliwie najszerszego zakresu zdolności niezbędne są jednakże również inne, wzajemnie powiązane wartości i instytucje społeczne. Do tych najbardziej istotnych należą wolność gospodarcza połączona z możliwością rozwoju społeczno-ekonomicznego, wolność i partycypacja polityczna, równość szans, praworządność itd. Szczególne znaczenie ma w tym względzie demokracja oparta na aktywności obywatelskiej i dialogu, tzw. „demokracja deliberatywna”.

Nadrzędnym kryterium oceny dla tak określonej perspektywy zdolności jest jakość indywidualnego życia, którą Sen określa jako „życie długie i dobre”, cechujące się zapewnieniem przynajmniej podstawowych standardów egzystencjalnych, przynoszące satysfakcję oraz możliwość realizacji indywidualnych planów życiowych. W teorii Sena jakość życia określana poprzez zakres indywidualnych zdolności, stanowi podstawę oceny realizacji sprawiedliwości w społeczeństwie.

Z uwagi na powyższe, teorię Amartyi Sena należy uznać za teorię konsekwencjalną nawiązującą do utilitarystycznej tradycji wolności i indywidualizmu Johna Stuarta Milla. Podobnie jak w założeniach filozofii J. S. Milla, wolność stanowi wartość wyróżnioną w teorii Sena jako wartość zależna, której ostatecznym miernikiem jest optymalizacja jakości życia. Podobnie też jak J. S. Mill, Amartya Sen skupia się w swoich pracach na znaczeniu wolności politycznej, w tym wolności słowa i mediów oraz demokracji jako gwarancji wolności. Sam autor postrzega szczególnie bliski związek swoich własnych rozważań z filozofią J. S. Milla w zakresie tematyki demokracji deliberatywnej (którą Sen określa jako „demokrację poprzez dyskusję”). O nawiązaniach do utilitarystycznej tradycji Milla jako filozofa społecznego świadczy również fundamentalne znaczenie, jakie ma dla Sena problematyka wykluczenia społecznego i politycznego, czego przykładem jest walka o prawa kobiet.

IV. Amartya Sen o istocie prawa (regulacji prawnych) i jego funkcjach oraz teoria praw podmiotowych

A. Istota prawa

Teoria sprawiedliwości Amartyi Sena pozostaje w ścisłym powiązaniu z jego rozważaniami na temat istoty i funkcji prawa w społeczeństwie. Według Sena, prawo, rozumiane zarówno jako prawo pozytywne (*positive law*), jak i prawa podmiotowe (*rights*), stanowi jedno z kluczowych narzędzi realizacji sprawiedliwości społecznej. Dwie funkcje prawa są w tym względzie szczególnie istotne:

1. Ochrona osób słabszych i gorzej sytuowanych poprzez wpływanie na zmniejszanie nierówności społecznych i ekonomicznych oraz wykluczenia społecznego – dokonuje się to zwłaszcza poprzez korektę negatywnych skutków gospodarki rynkowej (funkcja regulacyjna);
2. Zwiększanie zakresu indywidualnych zdolności i możliwości życiowych – zwłaszcza poprzez stymulowanie rozwoju gospodarczego oraz zapewnienie instytucjonalnych podstaw dla realizacji celów życiowych indywidualnych osób (funkcja stymulacyjna).

Z uwagi na te założenia, filozofia prawa Sena przyjmuje charakter konsekwencjalny w zakresie, w jakim odwołuje się do określonego dobra, którego realizacji powinno służyć prawo. Według Sena, prawo powinno służyć realizacji dobra, jakim jest pomyślność społeczeństwa i indywidualnych osób.

Kluczowe znaczenie w tym względzie ma perspektywa zdolności., w świetle której prawo jest oceniane ze względu na wolność wyboru, jaką oferuje indywidualnym osobom w realizacji zróżnicowanych możliwości życiowych. Przykładem takiego zastosowania perspektywy zdolności jest prawo własności. Spełnia ono funkcję stymulacyjną w społeczeństwie jako zasadniczy czynnik rozwoju ekonomicznego i wzrostu dobrobytu. Z drugiej strony jednak niezbędne są regulacyjne ograniczenia tego prawa. Bowiem całkowicie nieograniczone i nieuregulowane prawo własności może doprowadzić do znaczących nierówności lub ograniczenia rozwoju infrastruktury społecznej. Oprócz prawa własności, Sen podkreśla znaczenie regulatywnej funkcji prawa m.in. dla regulacji rynku pracy (ochrona pracowników jako słabszej strony transakcji rynkowych przed nadużyciami) i ochrony środowiska.

W odniesieniu do rozwoju gospodarczego, Sen postrzega stymulacyjną funkcję takich instytucji prawnych jak umowy cywilnoprawne i prawo bankowe, w tym instytucje kredytowe i pożyczkowe. Z drugiej strony, wskazuje na pozytywny wpływ na rozwój rynku pracy

instytucji socjalnych jak np. przepisy regulujące zabezpieczenie społeczne i ochronę przed bezrobociem. Istotne dla rozwoju są również regulacje socjalne realizujące m.in. prawo do edukacji i ochrony zdrowia.

Ponadto, przedmiotem szczególnego zainteresowania Noblisty były zagadnienia prawnej legitymizacji praw człowieka, zwłaszcza w aspekcie legislacji oraz sędziowskiej interpretacji prawa, w kontekście sporów o zakres interpretacji amerykańskiej konstytucji.

System prawa pozytywnego stanowi więc jeden z elementów systemu społecznego, służąc wspieraniu fundamentalnych swobód jednostkowych. Prawo należy postrzegać w kontekście wielu elementów tego systemu. W założeniach przyjmowanych przez Sena, prawo pozostaje we wzajemnym powiązaniu zarówno z rozwojem gospodarczym, jak również z systemem politycznym i społecznym. Z tego punktu widzenia, normy prawne należy oceniać w szerszym aspekcie sprawiedliwości porównawczej i realizacyjnej.

W tym kontekście, celem przedstawionej w rozprawie analizy filozofii prawa Amartyi Sena jest wykazanie, że filozofia ta jest ściśle związana z jego całościową teorią sprawiedliwości, będącą połączeniem paradygmatu konsekwencjalnego i liberalnego. Optymalizacja jakości życia w społeczeństwie w aspekcie wolności i praw jednostki, dla której miarą są zdolności życiowe i wolność wyboru indywidualnych osób, stanowi, według Sena, podstawowy cel norm prawnych.

B. Teoria praw podmiotowych Amartyi Sena

Teoria praw podmiotowych (*rights*), w tym dotycząca w szczególności praw człowieka (*human rights*) jest najistotniejszą częścią filozofii prawa Sena. Tematyka praw podmiotowych jest przedmiotem jego szczególnego zainteresowania, pozostając zarazem w ścisłym związku z jego całościową teorią społeczną.

Dla zobrazowania tej problematyki i trudności związanych z rozumieniem praw, Sen przytacza hipotetyczną sytuację: Pewna osoba pragnie ostrzec swojego przyjaciela przed grożącym pobiciem, lecz nie zna miejsca jego pobytu. Jediną możliwością zdobycia informacji o tym miejscu jest włamanie do mieszkania osoby trzeciej, w którym ta informacja się znajduje. Aby więc ochronić prawo do nietykalności osobistej, trzeba naruszyć prawo do nienaruszalności prywatności. W konkluzji tej historii Sen stwierdza, że w zasadzie żadna ze współczesnych głównych teorii praw podmiotowych nie przedstawia wystarczająco dobrego uzasadnienia dla naruszenia prawa danej osoby, aby ochronić o wiele istotniejsze prawo innej. Naruszenie prywatności dla ochrony nietykalności nie może być wystarczająco uzasadnione ani na gruncie rawlsowskiej ochrony najgorzej sytuowanych, ani zasady maksymalizacji

satisfakcji. Natomiast libertarianizm wprost sprzeciwia się jakimkolwiek naruszeniu indywidualnych praw jednych osób w celu ochrony innych.

Rozważając istotę praw podmiotowych, Sen jednocześnie nawiązuje do fundamentalnych sporów filozoficzno-prawnych o naturę prawa. W ramach tych rozważań warto wyróżnić dwa szczególnie istotne zagadnienia dotyczące:

- 1) relacji między prawami podmiotowymi i prawem pozytywnym,
- 2) skuteczności ochrony praw podmiotowych jednostek, w tym zwłaszcza praw człowieka.

Pytanie o relację między prawami jednostki a prawem pozytywnym jest zarazem pytaniem o legitymizację praw podmiotowych. Poglądy związane z nurtem pozytywizmu prawniczego niechętnie przyznawały prawom (*rights*) niezależność od prawa stanowionego. Najbardziej radykalne w tym względzie było stanowisko Jeremy'ego Benthama, które Sen często przytacza jako przykład całkowitej negacji istnienia praw jednostki niezależnych od prawodawstwa. Z kolei H. L. A. Hart przyznaje prawom status przedlegislacyjnych postulatów moralnych, podlegających inkorporacji do systemu prawnego. Afirmując ewolucję poglądów na temat praw człowieka, Sen przyznaje prawom podmiotowym większy stopień autonomii niż Hart. Sen krytykuje wyłącznie prawnicze (*law centered*) podejście do praw człowieka, które interpretuje je w kategoriach prawa oczekującego na uchwalenie (*laws in waiting*). Uznaje on, że wdrażanie praw człowieka może być niezależne od stanowienia prawa pozytywnego, nie stanowią one jedynie postulatów legislacyjnych.

Na czym więc opiera się legitymizacja praw podmiotowych i w jaki sposób miałyby zostać zapewniona ich realizacja bez koniecznego wsparcia systemu prawa pozytywnego? Sen odwołuje się w tym względzie do zdolności do racjonalnej refleksji osoby znajdującej się w sytuacji, w której może mieć ona wpływ na realizację praw innych osób. Jeżeli taka osoba będzie mieć możliwość działania w celu ochrony zagrożonych praw innej osoby (np. prawa do życia, nietykalności osobistej itp.), będzie ona mieć jednocześnie moralny obowiązek takiego działania, a przynajmniej jego rozważenia. Prawo podmiotowe określonej osoby stwarza więc moralne zobowiązanie dla szerokiego kręgu adresatów do aktywnej postawy w celu jego ochrony i zachowania. Zobowiązanie to Sen określa jako niedoskonałe, gdyż nie jest możliwe ustalenie dokładnego zakresu adresatów ani też działań lub zaniechań, do jakich są zobowiązani. Takie zobowiązanie konkretyzuje się dopiero w sytuacji, gdy dana osoba może w drodze racjonalnej refleksji dojść do wniosku, że posiada możliwość podjęcia określonych działań.

Sen formułuje więc konsekwencjalną teorię praw podmiotowych, która czyni te prawa ośrodkiem moralnych zobowiązań do aktywności na ich rzecz, a zarazem celem działań osób moralnie zobowiązanych. Tego rodzaju legitymizacja ściśle wiąże się z zagadnieniem skuteczności ochrony praw. Jeśli bowiem są one ośrodkiem i celem moralnych zobowiązań niedoskonałych, to ich realizacja jest niezależna od instytucjonalnego wsparcia. Ma to kluczowe znaczenie w sytuacji np. deficytu ochrony instytucjonalnej w danym społeczeństwie. W takim przypadku realizację praw mogą zapewnić takie nieformalne środki, jak aktywność pozarządowych organizacji działających praw człowieka lub presja opinii publicznej. Ponadto nacisk na moralny obowiązek aktywnej troski o prawa innych osób wynika z przekonania Sena, że nawet gdy istnieją formalne gwarancje praw jednostkowych, mogą one być mimo to niewystarczające na gruncie deontologicznej koncepcji praw. Traktowanie praw jako formalnych gwarancji „sfery prywatnej” jednostek nie pozwala na rozwiązanie opisanego wcześniej dylematu osoby poszukującej uzasadnienia dla aktywnego naruszenia prywatności w imię ochrony bardziej fundamentalnego prawa. Idea praw jako obiektywnych celów, obligujących do ich aktywnej ochrony nawet osoby postronne, uzasadnia podejmowanie działań w takich sytuacjach i pozwala na znacznie skuteczniejszą ich ochronę, niż tylko formalne gwarancje.

Znaczenie praw podmiotowych w teorii Sena nie sprowadza się jednak tylko do samej ich ochrony. Deklarując konsekwencjalny charakter własnej koncepcji praw podmiotowych, Sen opowiada się za koniecznością zapewnienia w większym stopniu wolności pozytywnej indywidualnych podmiotów. Wolność ta jest przez niego rozumiana jako wolność realizowania własnych celów życiowych wspierana przez porządek społeczny. W tym kontekście niewystarczająca jest sama wolność negatywna, polegająca na braku ingerencji władzy państwowej i innych osób w prywatną sferę jednostek. Sen odrzuca deontologiczną koncepcję praw Roberta Nozicka, która radykalnie neguje wszelkie aspekty wolności pozytywnej jako determinującej kształt porządku społecznego.

V. Znaczenie dorobku Amartyi Sena

W czasach globalnych sporów, a może nawet kryzysu wartości liberalnych, podejście Sena do zagadnień realizacji sprawiedliwości w społeczeństwie okazuje się szczególnie aktualne. Podejście to zakłada konieczność przewycięzania rażących nierówności, wykluczenia społecznego i ubóstwa, w kontekście zwiększania jednostkowej wolności, poszerzania indywidualnych możliwości i wyborów życiowych.

Na powyższych założeniach opiera się zarówno teoria sprawiedliwości Amartyi Sena, jak i ściśle powiązana z nią filozofia prawa. Dla Sena prawo stanowi bowiem efektywne narzędzie urzeczywistniania sprawiedliwości społecznej. Ukazuje on instytucjonalny system prawa w jego społecznych uwarunkowaniach i zależnościach oraz jako podlegający wpływom procesów ekonomicznych i politycznych. W tym kontekście problematyka legitymizacji norm prawnych jawi się w innym świetle, niż to ukazują tradycyjne spory. Owe uwarunkowania zewnętrzne wpływają bowiem, zdaniem Sena, bezpośrednio na legitymizację norm prawnych. W kontekście ogólnego celu społecznego, jakim jest zapewnienie dobrego życia, jedną z podstawowych funkcji prawa jest zapobieganie nadmiernym nierównościami w społeczeństwie. Występowanie niesprawiedliwości rozumianej jako nierówności i wykluczenie, przesądza więc o braku realizacji praw, mimo istnienia gwarancji formalnych. Instytucjonalne normy, formalnie zapewniające prawa jednostki, w opinii Sena, same w sobie bywają nieefektywne i pozbawione realnego wpływu na rzeczywistość społeczną.

Niemniej jednak, instytucje prawne ukierunkowane na pozytywne poszerzanie i ochronę indywidualnych i społecznych możliwości życiowych (zdolności) mogą efektywnie wpływać na wzrost ogólnej pomyślności społecznej. Sen podaje przykład trzech dziedzin życia społecznego, w których reforma legislacyjna mogłaby szczególnie przyczynić się do poszerzenia zakresu wolności, a także ochrony słabszych członków społeczeństwa przed wykluczeniem i nierównościami:

- 1) Wolność mediów – wolne i aktywne media mogą mieć decydujący wpływ na wzmocnienie bezpieczeństwa ekonomicznego, wolności politycznych oraz praw człowieka. Ponadto media mogą zapewniać wsparcie i głos w publicznej dyskusji dla wrażliwych grup społecznych, dotkniętych wykluczeniem i ubóstwem. W tym kontekście Sen postuluje wzmocnienie prawnych i sądowych gwarancji dla wolności wypowiedzi i opinii, a także publicznej krytyki.
- 2) Sądowa ochrona interesu publicznego – autor postuluje rozwój takich instytucji procesowych jak spory dotyczące interesu publicznego i pozwy zbiorowe. Instytucje te są szczególnie istotne dla wzmocnienia dialogu społecznego i zwracania uwagi publicznej na ukryte problemy społeczne.
- 3) Prawa kobiet – są one istotne nie tylko ze względu na równość płci, ale również mają ogromne znaczenie dla ogólnej pomyślności społeczeństwa. Autor powołuje się na współczesne badania, wskazujące na dalekosiężny wpływ sprawiedliwości względem kobiet na każdy aspekt życia gospodarczego, społecznego, politycznego i prawnego.

Wobec tego postuluje konieczność wzmocnienia prawnych instrumentów ochrony praw kobiet i wspierania ich aktywności w życiu społecznym i zawodowym.

Postulaty te są ukierunkowane nie tylko na ochronę wolności negatywnej, ale przede wszystkim na wzmocnianie wolności pozytywnej. Sen dostrzega zagrożenia płynące z determinowania pola indywidualnej wolności jedynie w ramach wolności negatywnej, tj. ograniczonej do braku ingerencji rządu w prywatną sferę jednostek. Wskazuje, że może to prowadzić do atomizacji społeczeństwa i bierności politycznej obywateli. Deontologiczny model wolności negatywnej nie w pełni gwarantuje ochronę praw i wolności, gdyż jednostka chroniona przed ingerencją państwa w sferę prywatną, jednocześnie jest pozostawiona bez ochrony w sytuacji, kiedy system instytucjonalny zawodzi i jest nieefektywny.

Należy podkreślić, że według Sena, remedium na owe problemy i ograniczenia współczesnego liberalizmu nie może być powrót do dawnego paradygmatu socjalliberalnego, czy też socjaldemokratycznego. Proponuje on inną wersję liberalizmu, niż dominujący w ostatnich dziesięcioleciach liberalizm deontologiczny w dziedzinie praw jednostki i neoliberalizm w ekonomii. Jego propozycja odwołuje się do ideału wolności pozytywnej, opartej na aktywności obywatelskiej oraz efektywnej swobodzie indywidualnego wyboru. Sen odwołuje się przede wszystkim do aktywności jednostek w ramach instytucji społeczeństwa obywatelskiego. Rolą państwa w tym względzie jest wspieranie tych instytucji, ale ważniejsze jest wspieranie swobody wyboru i szerokiego zakresu zdolności życiowych indywidualnych osób. Publiczna edukacja, służba zdrowia, czy pomoc społeczna są istotne nie tylko dlatego, że pomagają najgorzej sytuowanym. Ich znaczenie wynika także z tego, że rozszerzając możliwości życiowe, zarazem zwiększa się wolność rozumiana jako realna zdolność działania i dokonywania wyborów. Dotyczy to zarówno życia prywatnego, jak i publicznego, tak w odniesieniu do realizacji własnych interesów, jak i pomocy innym w ochronie ich praw.

Filozofię Sena można więc ocenić, w kontekście współczesnego kryzysu liberalizmu deontologicznego, jako propozycję powrotu do oświeceniowych źródeł liberalizmu J. Locke'a i J.S. Milla. W tej wersji liberalizmu wolność wiąże się nie tylko z prawami, ale też obowiązkami, w tym moralnym zobowiązaniem do aktywnej postawy w życiu publicznym. Wolność w rozumieniu Sena nie oznacza jedynie uwarunkowanych deontologicznie granic niezależności i nienaruszalności praw jednostki. Jest to także uwarunkowana społecznie, ekonomicznie i politycznie, zróżnicowana dziedzina indywidualnej aktywności i świadomych wyborów. Tak rozumiana wolność pozostaje również w ścisłym związku z zasadą sprawiedliwości społecznej. Ta ostatnia nie polega jednak wyłącznie na prostej redystrybucji,

lecz także na działaniach mających na celu zmniejszanie nierówności społecznych i wykluczenia, a także aktywizacji grup gorzej sytuowanych.

Sen dowodzi w swoich pracach, że drogą do przywracania i zwiększania pomyślności społecznej jest przede wszystkim walka z niesprawiedliwością i nierównościami społecznymi. Jego zdaniem, takie zjawiska jak nierówności i wykluczenie negatywnie wpływają na dobrobyt społeczeństw i indywidualnych osób dlatego, że stanowią one realne ograniczenia wolności i efektywności ludzkiego działania. Przez to stoją one na drodze postępu społecznego, którego zasadniczymi warunkami są wolność i aktywność jednostek w sferze politycznej, gospodarczej i społecznej. Idea postępu jest ostatecznie podstawowym założeniem filozofii Sena, na gruncie której możliwe jest uznanie wzajemnych związków liberalizmu i konsekwencjalizmu. Przez to stanowi ona również najważniejszą przesłankę teorii sprawiedliwości oraz filozofii prawa Amartyi Sena, będącą odpowiedzią na uwarunkowania i wyzwania XXI stulecia.